

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال دهم، شماره‌ی سی‌وهفتم، پاییز ۱۳۹۷، صص ۲۵-۵۴

بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های اقتباسی (وارداتی) و جدید در قالی معاصر اراک (سلطان‌آباد)

محمد افروغ^۱

چکیده

یکی از مهم‌ترین مکاتب قالی‌بافی ایران، مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد یا اراک است که ضمن برخورداری از سابقه‌ای دیرین در بافت و تولید قالی، با عرضه‌ی قالی ساروق از اواسط دوره‌ی قاجار به این سو، باعث شهرت و محبوبیت قالی دست‌بافت ایرانی شد. قالی اراک از منظر طرح و نقشه، در گذار ادوار مختلف تاریخی به سه دوره‌ی تاریخی تقسیم‌بندی می‌شود؛ دوره‌ی نخست، از زمان ظهور قالی سلطان‌آباد تا اواسط قرن نوزدهم (اواسط دوران قاجار)؛ دوره‌ی دوم یا دوره‌ی درخشش که از اواسط قرن نوزدهم تا پایان دوره‌ی پهلوی به طول انجامید، البته با فراز و فرودهایی در خلال جنگ‌های جهانی اول و دوم؛ و دوره‌ی سوم یا دوره‌ی چهل‌ساله‌ی انقلاب که در واقع دوران افول قالی اراک است. در این دوره بود که انواع متنوعی از طرح‌ها و نقشه‌های غیربومی که در اصطلاح و در این مقاله با نام وارداتی یا اقتباسی شناخته می‌شوند، از دیگر مکاتب و مناطق وارد نظام بافندگی قالی اراک شد. پرسش اصلی و محوری این مقاله این است که با توجه به فراوانی بعضی نقشه‌های غیربومی، خاستگاه و زادگاه و تعداد نقشه‌های اقتباسی (وارداتی) در مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد)، کدام است؟ همچنین بعضی از نقشه‌های جدید طراحان اراک در این دوره، شناسایی شد که در این پژوهش بدان‌ها پرداخته خواهد شد. یافته‌های این پژوهش به این قرار است: طرح‌ها و نقشه‌های وارداتی یا اقتباسی به شیوه‌های مختلف وارد نظام بافندگی اراک شده است؛ یا تجار و تولیدکنندگان تبریزی آن را وارد سنت نقشه و طراحی

۱. استادیار گروه آموزشی فرش دانشگاه اراک، (m_afrough@araku.ac.ir).

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۸/۰۲، تاریخ تأیید: ۱۳۹۸/۰۴/۲۲.

اراک کرده‌اند یا طراحان و تجار و تولیدکنندگان بومی اراک از دیگر مکاتب و کانون‌های قالی‌بافی اقتباس کرده‌اند، یا اینکه طراحان اراک آن را طراحی و عرضه کرده‌اند. از این رهگذر، ۳۱ نمونه‌ی مختلف از نقشه‌های اقتباسی (وارداتی) و جدید شناسایی و معرفی شدند که از این تعداد، ۱۷ نمونه اقتباسی و وارداتی و ۱۴ نمونه نیز کار طراحان اراکی بوده که با سلیقه‌ی شخصی طراح، احیا و بازآفرینی شده است. این تحقیق از نوع بنیادین و روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی است. شیوه‌ی گردآوری داده‌ها نیز توأمان به صورت کتابخانه‌ای و بیشتر میدانی است.

واژه‌های کلیدی: سلطان‌آباد (اراک)، قالی، طرح، نقشه

مقدمه

مکتب قالی‌بافی اراک یا سلطان‌آباد یکی از مهم‌ترین و دیرسال‌ترین قطب‌ها و کانون‌های بافت در غرب ایران است که با فروکش شدن ناآرامی‌ها و اوضاع آشفته، و بسط و توسعه‌ی آرامش در کشور در دوران قاجار، از اواسط این دوره با ورود تجار تبریزی و خرید و جمع‌آوری قالی‌های کهنه روستایی و صدور آنها به اروپا و آمریکا، مورد استقبال این جوامع قرار گرفت. این فرایند، سرآغاز معرفی و شناخت جهانی قالی اراک و ورود آن به بازارهای جهانی بود. جغرافیای بافندگی این مکتب شامل مناطقی مهم همچون فراهان (که خود شامل کانون‌هایی همچون ساروق، غیاث‌آباد، جیریا و... است) در شمال؛ مشک‌آباد و مناطق تابع در شرق؛ و ورچه، سیان، انجدان و... در جنوب اراک؛ می‌شود. یکی از ابهامات مرتبط با مکتب قالی‌بافی اراک این است که این مکتب از برجسته‌ترین قطب‌های دیرسال بافندگی کشور است که سهمی عمده در هویت هنری ایران داشته است، لیک از لحاظ پژوهش و مستندنگاری و معرفی، در حاشیه و انزوا مانده است. این پژوهش بر آن است تا به بخش کوچکی از ابعاد گسترده‌ی قالی اراک یعنی طرح‌ها و نقشه‌های اقتباسی (وارداتی) و نیز طرح‌ها و نقشه‌های معاصر بپردازد؛ بنابراین رصد و تمرکز بر طرح‌ها و نقشه‌های بومی قالی اراک هدف این مقاله نیست. درباره‌ی تقسیم‌بندی طرح و نقش‌های قالی اراک، در کندوکاوی میدانی و موشکافانه و با در نظر گرفتن شرایط و شاخص‌های مهم این مکتب،

سه دوره قابل ذکر است: دوره‌ی نخست که شامل طرح‌ها و نقشه‌های ذهنی‌بافت و واگیره است که از آنها با عنوان طرح‌های نخستین یا محلی یاد می‌شود. دوره‌ی دوم که طرح‌های دوره‌ی میانی است و شامل مجموعه‌ی طرح‌های ارائه‌شده از شرکت‌های خارجی نظیر زیگلر می‌شود. این نوع طرح‌ها غالباً طرح‌های متنوع و گونه‌گون لچک و ترنج است. دوره‌ی سوم که منظور و هدف این مقاله است و شامل طرح‌ها و نقشه‌هایی است که از حدود چهل سال گذشته به این سو در جغرافیای اراک رواج یافت و بخشی از آنها وارداتی یا اقتباسی است و بخشی نیز طرح‌های جدید طراحان بومی و معاصر اراک است. این نکته مؤکد است که یکی از ویژگی‌های قالی اراک، اقتباس و الگوبرداری و استفاده از طرح‌ها و نقشه‌های دیگر مناطق و مکاتب قالی‌بافی ایران است که یا به صورت کامل و یا با اقتباس و تغییر و تحولاتی در ساختار و ترکیب‌بندی و سبک طراحی و نقش‌مایه‌ها توسط طراحان اراک، مورد استفاده قرار گرفته و قالی‌هایی با هویت و سبک خاص منطقه‌ی اراک بافته و عرضه شده است. این تحقیق اساساً حاصل فعالیت میدانی است. از این رهگذر این مقاله در پی پاسخ به این سؤال است که طرح‌ها و نقشه‌های وارداتی یا اقتباسی و جدید در قالی معاصر اراک (چهل سال اخیر) کدام است؟ ضمن اینکه بررسی، یافت، تحلیل و مستندنگاری طرح‌ها و نقشه‌های معاصر اراک، هدف این مقاله است. نوع پژوهش در این مقاله، توسعه‌ای (بنیادین و کاربردی)، روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و شیوه‌ی جمع‌آوری داده‌ها به‌طور غالب، میدانی بوده است. درباره‌ی قالی اراک تاکنون پژوهشی جامع و مستقل صورت نگرفته است. با این حال به استثنای کتاب *قالی/ایران* اثر سیسیل ادواردز که توضیحاتی مختصر و کلی راجع به قالی اراک، صفحاتی را شامل شده است و همچنین کتاب *کوچک و مختصر باغ همیشه‌بهار* اثر پاتریس فونتن که به صورت کلی به توصیف شهر، حرفه‌ها و پیشه‌ها و نهایتاً قالی این منطقه و معرفی بعضی طرح‌ها پرداخته است و همچنین کتاب *غروب زرین فرش ساروق* تألیف مهندس شیرین صوراسرافیل، در بعضی از کتاب‌ها هم چون *قالی‌های ایرانی* اثر آرمن هانگلدین و پژوهشی در *فرش/ایران* تألیف تورج ژوله، مطالبی هرچند کلی به همراه تصاویری راجع به قالی اراک آورده شده است.

۱. مکتب قالی بافی اراک و چگونگی رسیدن به شهرت

حیات و حضور مکتب قالی بافی اراک یا سلطان آباد به دو دوره تقسیم بندی می شود: یکی دوره‌ی پیش از تجاری شدن، که دوره‌ی آغازین حیات قالی سلطان آباد و مناطق وابسته به آن همچون فراهان و ساروق است. در این دوره قالی اراک دارای هویتی روستایی و نیمه کلاسیک است؛ به گونه‌ای که قالی‌ها در خانه‌های روستایی با هدف مصرف خانوده (جنبه‌ی خودمصرفی) و با فرایند ذهنی بافی و سپس از روی واگیره بافته می شد و در آن خبری از نقشه‌ی شطرنجی با محاسبات ریاضی و هندسی نبود. و دیگری دوره‌ی تجاری و جهانی شدن. این دوره دوران رشد و شکوفایی و شهرت قالی اراک در سپهر جهانی است. سرآغاز شناخت جهانی قالی اراک را باید حاصل ورود تجار و خریداران تبریزی به اراک و تلاش آنها برای ایجاد کارگاه‌های قالی بافی و خرید قالی‌های کهنه‌ی روستایی و صادرکردن آنها به اروپا و آمریکا دانست.

تجار تبریزی و یا نمایندگان آنها قالی‌ها را از خانه‌ها و یا بازارها جمع‌آوری می کردند. قیمت این قالی‌ها پس از ده تا چهل سال کارکردن و فرسوده شدن افزایش می یافت؛ زیرا کشورهای اروپایی قالی‌های کهنه را با بهایی بیش تر می خریدند. این قالی‌ها در کارگاه‌های بافندگی بافته نشده بودند؛ بلکه مردم روستاها و عشایر آنها را بافته بودند. تجار تبریزی هر قدر می توانستند این قالی‌های کهنه را از خانه‌ها و بازارهای شهرهای مهم ایران جمع‌آوری می کردند و به تبریز می فرستادند. در آنجا قالی‌ها را طبقه بندی می کردند و به صورت عدل درمی آوردند و سپس به بندر طرابوزان ترکیه و در نهایت به مقصد اروپا و آمریکا می فرستادند.^۱ در قرن نوزدهم «در مغرب زمین، قالی بیش از پیش گسترش و انتشار می یابد. محصول ایرانی، به خصوص با تلاش و ممارست تجار ناحیه‌ی تبریز که با اروپا تجارتی شکوفا داشتند، کاملاً مورد توجه قرار می گیرد.»^۲ آشنایی این جوامع و مجموعه داران با قالی اراک (و به طور خاص فراهان و ساروق)، و استقبالی که این آشنایی در پی داشت، سرآغازی شد برای ورود شرکت‌های خارجی با هدف تجارت

۱. سیسیل ادواردز، (۱۳۶۸)، *قالی ایران*، ترجمه مهین دخت صبا، تهران: انجمن دوست‌داران کتاب، ص ۶۶.

۲. آرمن هانگلدین، (۱۳۷۵)، *قالی‌های ایرانی*، ترجمه‌ی اصغر کریمی، تهران: فرهنگسرای یساولی، ص ۴۶.

(سرمایه‌گذاری، طراحی، تولید و صادرات) قالی اراک و نهایتاً تبدیل آن به یکی از سبک‌ها و مکاتب پرآوازه و اولیه‌ی قالی‌بافی ایران در دوران قاجار.

۲. طبقه‌بندی مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد (اراک) از منظر طرح و نقش

طرح و نقشه‌ی قالی اراک، یکی از موضوعات مهم و مغفول‌مانده‌ای است که تاکنون درباره‌ی آن و مؤلفه‌های پیرامونی‌اش، منبعی خاص و متمرکز وجود نداشته و نوشته نشده است؛ از این‌رو در این مقاله کوشش شد تا در قالب بررسی و تحلیلی میدانی، طبقه‌بندی‌ای منسجم و منظم و منطقی و قابل‌قبول، از طرح‌ها و نقشه‌های قالی اراک ارائه شود. از این رهگذر و با بررسی‌های صورت‌گرفته، به‌طور کلی دو نوع طبقه بر مبنای مؤلفه‌ی زمان و خاستگاه، شناسایی و ارائه و معرفی شد؛ الف) طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین: طرح‌ها و نقشه‌هایی که خاستگاه نخستین آنها اراک (سلطان‌آباد) بوده است. ب) طرح‌ها و نقشه‌های اقتباسی و جدید: طرح‌ها و نقشه‌هایی که اصالت و خاستگاه آنها اراک نبوده و طراحان بومی منطقه، با خلاقیت و اعمال سلیقه و تغییر در مؤلفه‌ها و عناصر دیداری (بصری)، آنها را طراحی و ارائه کرده‌اند (شکل شماره‌ی ۱). ذکر این نکته ضروری است که به دلیل کثرت و تنوع طرح‌ها و نقشه‌های نوع دوم، بررسی، توصیف، تحلیل و معرفی آنها فرصتی دیگر می‌طلبد که در مقاله‌ای دیگر ذکر خواهد شد. اما در این مقاله طرح‌ها و نقشه‌های نوع نخست مورد کندوکاو قرار می‌گیرد.

شکل شماره‌ی ۱: طبقه‌بندی طرح‌ها و نقشه‌های قالی اراک

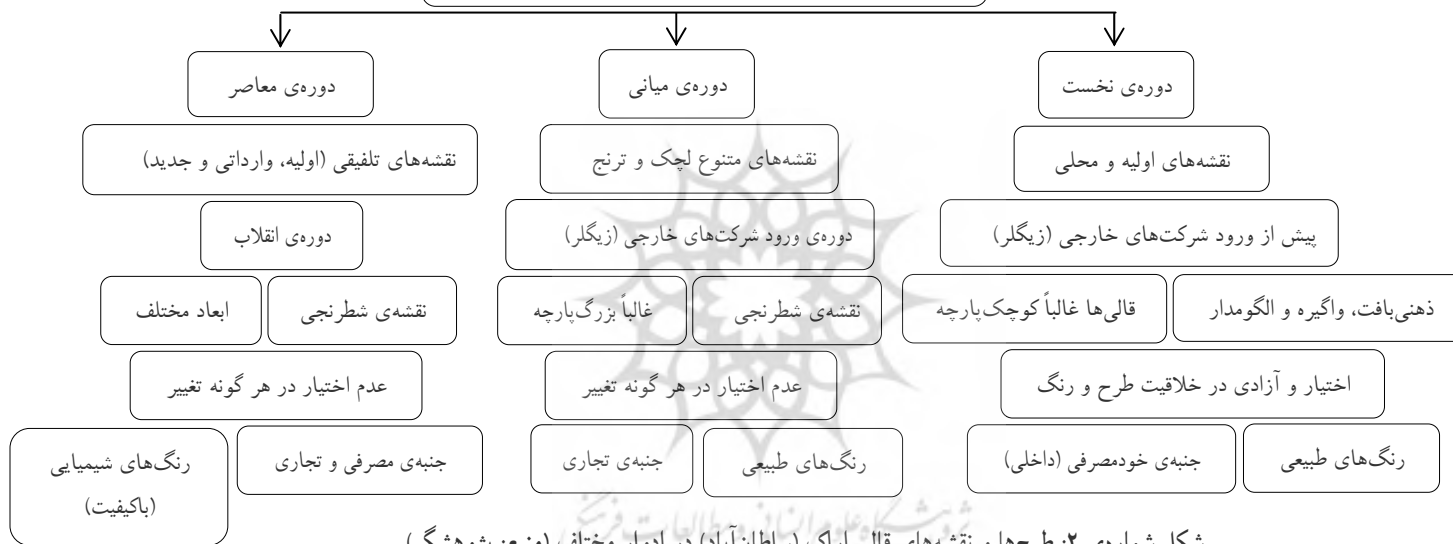
(سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)

۳. طرح‌ها و نقشه‌های قالی اراک در گذار دوره‌های تاریخی

پیش‌تر اشاره شده که طرح‌ها و نقشه‌های قالی اراک بر مبنای شواهد تصویری، به سه دوره قابل تقسیم‌بندی است: دوره‌ی نخست که دوران پیش از شهرت قالی اراک است؛ دوره‌ی تولید قالی‌هایی که از روی طرح‌ها و نقشه‌های ذهنی بافت، واگیره و الگومدار بافته می‌شد و صرفاً جنبه‌ی مصرفی خانگی (خودمصرفی) داشت و بعدها مقدمه‌ای برای شهرت قالی اراک شد. اصطلاحاً از آنها با عنوان طرح‌های نخستین یا محلی یاد می‌شود. دوره‌ی دوم که طرح‌های دوره‌ی میانی است و شامل مجموعه‌ی طرح‌های ارائه‌شده از شرکت‌های خارجی نظیر زیگلر می‌شود. این نوع طرح‌ها غالباً طرح‌های متنوع و گونه‌گون لچک و ترنج است که با ظهور نقشه از روی نقطه‌شمار یا نقشه بافته می‌شدند. «ورود نمونه‌های نقطه‌شمار به ایران از سال ۱۳۳۶ هـ.ق به بعد، موجب از بین رفتن الگوی سنتی "واگیره" و شیوه‌ی بافت مربوط به آن گردید.»^۱ دوره‌ی سوم که شامل طرح‌ها و نقشه‌هایی است که در دوره‌ی معاصر (دوره‌ی انقلاب) در جغرافیای اراک رواج یافت و بخشی از آنها وارداتی یا اقتباسی است و بخشی نیز طرح‌های جدید طراحان بومی و معاصر اراک است. در شکل شماره‌ی ۲، طرح‌ها و نقشه‌های هر سه دوره همراه با ویژگی‌های غالب نشان داده شده است. در این مقاله سعی بر این است تا طرح‌ها و نقشه‌های معاصر قالی اراک که شامل دو دسته‌ی وارداتی یا اقتباسی و همچنین نقشه‌های جدید است، بررسی و تحلیل و مستندنگاری شود.

۱. پاتریس فونتن، (۱۳۷۵)، *قالی ایرانی یا باغ همیشه بهار*، تهران: معین (انجمن ایران‌شناسی فرانسه)، ص ۱۰۵.

طرح‌ها و نقشه‌های قالی اراک (سلطان‌آباد) در ادوار مختلف

شکل شماره‌ی ۲: طرح‌ها و نقشه‌های قالی اراک (سلطان‌آباد) در ادوار مختلف (منبع: پژوهشگر)

پرتال جامع علوم انسانی

۴. طرح‌ها و نقشه‌های وارداتی یا اقتباسی

اراک از منظر جغرافیایی و دسترسی به دیگر مناطق و استان‌ها، همواره از موقعیتی خاص و مطلوب و شاهرهی ارتباطی برخوردار بوده و از این‌رو منطقه‌ای است که دسترسی به هر جهت را آسان می‌کند. اراک از گذشته‌های دور، چه پیش از ظهور قالی‌بافی و چه پس از آن و در زمان رونق این هنر بومی، یکی از مهم‌ترین مسیرها، مراکز و قطب‌های تجاری و بازرگانی بود؛ علاوه بر این، همزمان با رونق تدریجی هنر قالی‌بافی و گسترده‌شدن نام و آوازه‌ی قالی اراک به‌ویژه از دوران فعالیت شرکت‌های خارجی همچون زیگلر به بعد، تاجران و تولیدکنندگان و طراحان قالی از دیگر مناطق و مکاتب بافندگی نظیر قم، کاشان، تبریز، اردبیل، اصفهان و کرمان، به اراک کوچ کردند و با استقرار در اراک و بازار قالی و ایجاد تیمچه‌ها و سراها،^۱ به فعالیت در زمینه تولید قالی پرداختند و همزمان طرح‌ها و نقشه‌هایی را رواج دادند که با خود از شهرهای مبدأ آورده بودند. «احتمال دارد [بعضی نقشه‌ها] به وسیله‌ی تجار تبریزی، که از سال‌های ۱۲۵۰ هـ.ق به بعد در سلطان‌آباد اقامت گزیده بودند، به فرش‌های این منطقه راه یافته‌اند.»^۲ این نقشه‌ها در اراک یا به‌صورت کامل و بی‌اندک تغییری بافته می‌شد (نقشه‌های ماهی مشایخی^۳ و زیرخاکی^۴)، یا اینکه طراح به سلیقه‌ی خویش و یا به سفارش تولیدکننده با اقتباس از آنها و انجام تغییرات کلی و جزئی در این نقشه‌ها و طراحی نقشه‌ای جدید (نقشه‌ی مهاجران^۵ وارداتی از کاشان)، باعث ظهور

۱. نمود آشکار این هجرت و اسکان در بازار اراک، سرای (قمی) قمی‌ها، کاشانی (کاشانی‌ها)، کرمانشاهی (کرمانشاهی‌ها) و... است.

۲. همان، ص ۹۷.

۳. گویند اصالت نقشه‌ی ماهی از سراب اردبیل (ماهی سراب) است که مرحوم مشایخی آن را به اراک آورده و این نقشه ترویج و توزیع شده و بعدها طراحان اراک آن را به سلیقه‌ی خویش آراسته و بدان آب‌ورنگ نقشه‌ی ساروق داده‌اند. نقشه‌ی ماهی هم به‌صورت لچک و ترنج و هم به‌صورت کف‌ساده (کف ساده) رایج است (به نقل از رامین داعی، کارشناس، فروشنده و عضو اتحادیه‌ی فرش اراک).

۴. این نقشه از کاشمر خراسان وارد مکتب قالی‌بافی اراک شده است.

۵. در بُره‌های گمان بر این بود که این نقشه در روستای مهاجران از توابع اراک بافته می‌شد، اما بعدها مشخص شد که از آنجایی که از گذشته‌های دور اراک از لحاظ جغرافیایی، شاهره ارتباطی مهمی در کشور

و توسعه و ترویج آنها شد؛ از این‌رو و بر اساس این فرایند، به آنها نقشه‌های وارداتی یا اقتباسی گفته می‌شود. شیوه‌هایی دیگر نیز برای حضور این نوع نقشه‌ها در نظام بافندگی اراک وجود داشت؛ مثلاً ممکن بود طرح و نقشه‌ای در شهری دیگر و یا در نمایشگاه‌های داخلی و خارجی مورد خوشایند تولیدکننده‌ای قرار گیرد؛ از این‌رو او با ارائه‌ی خود قالی یا عکس و اتودی از آن به طراح منطقه، طراحی و بافت خود آن نقشه را و یا نقشه‌ای جدید را با اقتباس و الگوبرداری از همان نقشه‌ای که در نمایشگاه یا جای دیگر دیده بود یا با تغییر در رنگ‌بندی و ساختار عناصر زمینه و حاشیه‌ی آن، با همان نام سفارش می‌داد و آن نقشه به تدریج رایج می‌شد.

بیش‌تر نقشه‌های جدید مورد استفاده، از شهرهای اصفهان، قم، اردبیل، کرمان، کاشمر و تلفیقی از نقشه‌های منطقه است. این نقشه‌ها عبارت است از لچک و ترنج، افشان، شاه‌عباسی (سبک اصفهان)، جنگلی، شکارگاه، شیخ‌صفی، خشتی، نقشه‌عظیمی و حاج‌خانومی^۱؛ نقشه‌هایی که بومی منطقه‌ی اراک نبوده‌اند و به شیوه‌های مختلف در طی سال‌ها و دهه‌ها، وارد مکتب بافندگی اراک شده‌اند. ذکر این نکته ضروری است که نقشه‌های وارداتی یا اقتباسی به‌مرور، ضمن تبدیل شدن به نقشه‌های رایج در اراک و با گذشت دهه‌ها، رنگ‌وبوی اصالت به خود گرفته‌اند؛ به‌گونه‌ای که امروزه با گذشت سالیان متمادی، با تکیه بر تداوم و استمرار آنها بر پهنه‌ی قالی‌ها، به نقشه‌های بومی تبدیل شده‌اند و جزئی از هویت قالی اراک به شمار می‌روند.

در شکل شماره‌ی ۳، بخشی از طرح‌ها و نقشه‌های وارداتی یا اقتباسی که خاستگاه و محل نخستین آنها مشخص است، نشان داده شده است و بعضی دیگر نیز که خاستگاه و

بوده و این موقعیت از اراک شهری مهاجرپذیر ساخته بود، از مناطق مختلف کشور در این شهر، اسکان پیدا می‌کردند؛ به‌ویژه برای تجارت و به‌طور خاص تجارت فرش؛ به‌گونه‌ای که امروزه در بازار سرپوشیده‌ی اراک، انواع سراها نظیر سرای کاشانی‌ها، سرای کرمانشاهی‌ها و سرای قم وجود دارد (به نقل از رامین داعی، کارشناس، فروشنده و عضو اتحادیه‌ی فرش اراک). این نقشه به‌صورت پُرگل و کف‌ساده بافته می‌شود.

۱. شیرین صوراسرافیل، (۱۳۷۲)، *غروب زرین فرش ساروق*، تهران: مؤلف، ص ۷۸.

منشأ نخستین آنها بر ما معلوم نیست، عبارت است: هفت درویش،^۱ کردستانی، مینیاتوری، کیهانی، آنادری (انادلی) و اسلیمی بندرومی^۲ و خورشیدی. ذکر این نکته ضروری است که مکتب قالی بافی اراک نه فقط مقصد طرح‌ها و نقشه‌های دیگر مکاتب بوده است، بلکه خود نیز مبدأ بعضی از نقشه‌هایی بوده که به دیگر مکاتب منتقل شده است. نقشه‌ی اصیل دستگاهی یا دسته‌گلی نمونه‌ای از نقشه‌هایی بوده است که به دلیل بازار بی‌نظیر آن و اقبال فراوان آمریکاییان، به کرمان و همدان (کبودرآهنگ) برده شد و رواج یافت.

در حدود سال ۱۹۳۶م به قالی بافان ناحیه‌ی کبودرآهنگ خاطر نشان شد که آمریکا، بزرگ‌ترین بازار جهان برای قالی ایران، به طرح لچک و ترنجی تمایل ندارد و چنانچه روستاییان طرحی را که پسند مردم این کشور است در قالی‌های خود به کار ببرند، تمام قالی‌های آنها به فروش خواهد رفت. طرح مورد نظر را از سلطان‌آباد آوردند. طرحی بود که در اوایل قرن بیستم در سلطان‌آباد رواج یافته بود و از آن زمان آن را در قالی ساروق به کار برده بودند.^۳ همچنین نقشه‌ی جغرافیا که ظهور یافته‌ی مکتب اراک و طراحان آن است، سر از تبریز درآورد و در آنجا با تغییراتی در طرح و نقش و رنگ‌بندی، با عنوان نقشه‌ی خیابانی بافته می‌شود.

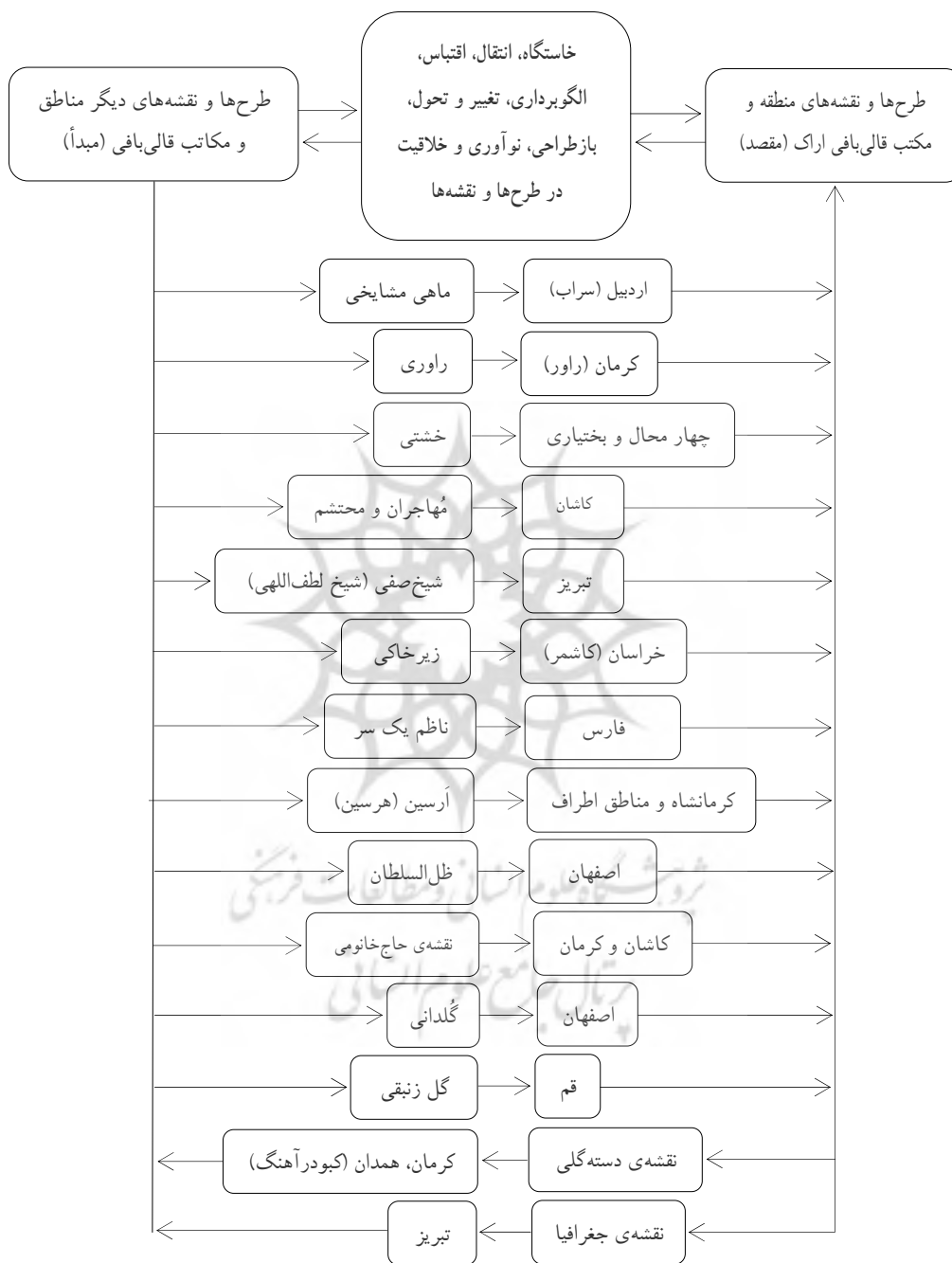
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. این نقشه مُلهم از هفت منزل یا هفت مرحله‌ی عشق است.

۲. ریشه و خاستگاه آن اروپا و به‌طور خاص فرانسه و ایتالیا بود. با توجه به پسند اروپایی‌ها در گذشته،

این نقشه و ساختار آن، به اسلیمی بند رومی مشهور است.

۳. قالی ایران، ص ۱۰۸.

شکل شماره‌ی ۳: طرح‌ها و نقشه‌های وارداتی و اقتباسی از مکاتب و مناطق دیگر به مکتب قالی‌بافی اراک (منبع: پژوهشگر)

بعضی از طرح‌ها و نقشه‌های وارداتی یا اقتباسی تنوع در ساختار دارند؛ برای مثال نقشه‌ی زیرخاکی که شامل رُبعی (یک‌چهارم)، یک‌طرفه (نیمه)، محرابی، محرابی کتیبه‌ای، تمام‌نقشه (کل نقشه طراحی شده است)، نقشه‌ی خشتی شامل لوزی، بندی و سرو و کاج می‌شود.

۵. طرح‌ها و نقشه‌های جدید (نقشه‌های طراحان معاصر اراک)

پیش از هر چیز ذکر این نکته ضروری است که نظام طراحی اراک، اساساً کانون بازآفرینی و احیای طرح‌ها و نقشه‌های مختلف و متنوع قالی ایرانی است که از دیگر مکاتب و مناطق به شیوه‌های مختلف به مکتب قالی‌بافی اراک راه یافت و طراحان اراک آن را در قالب طرحی نو با اعمال تغییرات جزئی و کلی، بازآفرینی و احیا کردند. در واقع بن‌مایه و اساس و یا بخشی از بسیاری از نقشه‌های جدید، طرح‌ها و نقشه‌های وارداتی و سفارشی بوده که طراح آنها را بازآفرینی کرده است. این نکته درخور توجه است که ممکن است بعضی از نقشه‌ها را چندین طراح، طراحی و ارائه کرده باشند و از این رو انتساب قطعی یک نقشه به یک فرد و همچنین تعیین خاستگاه نخستین آن، که ممکن است محصول بازآفرینی طراح باشد، مشکل است.

طرح‌ها و نقشه‌های جدید که منظور نظر این مقاله است، شامل طرح‌ها و نقشه‌هایی است که از دوره‌ی انقلاب در بازار قالی و نظام بافندگی رایج است و هنرمندان طراح اراک، آنها را طراحی و ترسیم کرده‌اند. متأسفانه این مقاله در وضعیتی نگارش می‌شود که بازار قالی اراک خالی از طراح و نقشه‌کش است؛ به‌گونه‌ای که در حال حاضر فقط سه نفر (استاد بُرجی، جاپلقیان و رضایی) در این حوزه مشغول فعالیت‌اند؛ البته تعداد فعالان بیشتر بود که در اثر اوضاع و شرایط وخیم و آشفته‌ی تولید و صادرات قالی، این حوزه را رها کرده‌اند. دو پیشکسوت (استاد ابراهیمی و استاد آستانه) نیز در دوران بازنشستگی به‌سرمی‌برند که سهمی برجسته در طراحی و تولید نقشه‌های معاصر داشته‌اند (بسیاری از طرح‌ها و نقشه‌های قالی‌های بافت شرکت فرش، اثر این استادان بوده است). تنوع طرح‌های جدید هم از لحاظ ساختار و هم از لحاظ رنگ‌بندی، فراوان و نزدیک به هم است؛ به‌گونه‌ای که

تشخیص سبک طراحی و نام طراح بسیاری از آنها مشکل و ناممکن است (تولیدکنندگان و بازاریان و حتی طراحان نیز در تشخیص نام طراح بخش اعظم نقشه‌ها عاجزند). نکته‌ی دیگری که ذکر آن ضروری است این است که بعضی از طرح‌ها و نقشه‌ها را به‌طور همزمان دو، سه و یا چند طراح، با سلیقه‌ی فردی و اعمال تغییرات ساختاری در عناصر حاشیه و زمینه و رنگ‌بندی، در قالب نقشه‌ای جدید طراحی و عرضه کرده‌اند؛ برای مثال نقشه‌ی جغرافیا طرح استاد ابراهیمی و استاد برجی، و یا نقشه‌ی دسته‌گلی طرح استاد ابراهیمی و استاد آستانه، و یا نقشه‌ی لچک و ترنج که تقریباً همه‌ی طراحان آن را طراحی کرده‌اند. همچنین طراح در طول دوران هنری خود به دلیل نبود یا کمبود و یا در دسترس نبودن وسایل مستندنگاری نظیر دوربین عکاسی، به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ و حتی ۱۳۸۰، و مهم‌تر به این دلیل که عکاسی و مستندنگاری از طرح‌های خویش را ضروری نمی‌دانست، اقدامی برای ثبت و ضبط طرح‌ها و نقشه‌های خویش نکرده است؛ لذا بخشی کثیر از طرح‌ها و نقشه‌های جدید که کار استادان این دوره است، نایاب است؛ حتی قالی آن نیز در بازار مشاهده نشده است.

نویسنده توانست با تلاش بسیار در بازار و دیگر جاها، بعضی از طرح‌ها و نقشه‌های جدید و رایج در بازار را که تعدادی از استادان معاصر اراک به انجام رسانده‌اند، در جدول شماره‌ی ۱ معرفی کند. بعضی از طرح‌ها را دو یا چند طراح به سلیقه‌ی فردی طراحی و بازآفرینی کرده‌اند که خاستگاه و طراح نخستین این طرح‌ها مشخص نیست. طراح بعضی از طرح‌ها نیز به‌رغم رواج این طرح‌ها در بازار، مشخص نیست. طرح‌ها و نقشه‌های جدید و موجود در بازار عبارت است از: طرح‌های استاد ابراهیمی شامل مستوفی، انواع نقشه‌های گل فرنگ گل اطلسی^۱، افشان، انواع لچک و ترنج، جغرافیا، چگن، اسلیمی شیخ‌صفی، خشتی و انواع آن، لچک و ترنج دو حاشیه، مرغ ماهی‌خوار، گردش (چرخش) پرنده^۲،

۱. تلفیقی، لچک و ترنج، کف‌ساده. اغلب نقشه‌ها تلفیقی است. این نقشه از آنجایی که شبیه پارچه‌های اطلسی است، به گل اطلسی معروف شده است.

۲. ایده‌ی این طرح، مُلهم از داستان خلقت موجودات در شش روز است که یک روز آن مختص آفرینش مرغان و پرندگان بود.

تک‌بُته، سینی، شاه‌عباسی، گلدانی، انواع دستگاهی، ساختمانی، انگوری، مینیاتوری؛ طرح‌های استاد آستانه شامل عقابی، انواع دستگاهی، شکارگاهی، افشان شاه‌عباسی، انواع لچک و ترنج، تک‌بُته، مرغ ماهی‌خوار، ساختمانی؛ طرح‌های استاد مهرجو شامل یکسره، لچک و ترنج، محرابی، رُبعی و محرابی کتیبه‌ای؛ طرح‌های استاد سوارآبادی، شامل نقشه‌های سوارآبادی؛ طرح‌های استاد فرهنگ شامل نقشه‌های فرهنگ و نقشه‌ی داوری. طرح حیدرزاده شامل ماهی حیدرزاده.^۱ طرح‌های استاد برجی شامل انواع طرح‌های ابداعی در نقشه‌ی مهاجران، جغرافیا، لچک و ترنج، گل‌فرنگ، گلدانی، انواع مهاجران، لنگ‌دری، شاه‌عباسی، افشان. طرح‌های استاد جاپلیان شامل نقشه‌های مختلف و متنوع لچک و ترنج، افشان شاه‌عباسی. طراح طرح‌هایی نظیر افشان کله‌گاو، کومه‌ای، گل‌زنبقی نیز مشخص نیست. در جدول شماره‌ی ۱، مختصات نقشه‌های وارداتی یا اقتباسی و جدید نشان داده شده است. این مختصات شامل رنگ‌های به‌کاررفته، فنون‌بافت و نوع گره، ابعاد، رج‌شمار، مکان بافت، خاستگاه نخستین طرح، نام طراح یا سفارش‌دهنده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. حیدرزاده خود از طراحان برجسته‌ی اراک بوده و در نقشه‌ی ماهی تغییراتی به سلیقه‌ی خویش ایجاد کرد و آرایه‌هایی بدان افزود و آن را آراسته کرد و از این‌رو به آن طرح، ماهی حیدرزاده گویند.

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقتباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)							
نام طرح (نقشه)	رنگ‌ها به کاررفته در قالی	فن‌بافت و نوع گره	ابعاد (اندازه)	رج‌شمار	مکان بافت	طراح و یا سفارش‌دهنده	تصویر
زیرخاکی	مسی، پوست‌پیازی، سفید، آبی باز (آسمانی)، لاک‌ی، زرد خردلی، آبی پررنگ، موشی، قهوه‌ای، سبز، سرمه‌ای، عنابی، صورتی	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	دو ذرع ۲۰۸*۱۳۰ سانتی‌متر	۱۲۰ رک یا ۳۰ رج	اراک (خیرآباد)	این طرح که خاستگاه آن کاشمر است، از گذشته به مکتب قالی‌بافی اراک راه یافت و یکی از نقش‌های رایج این شهر شد.	
خشتی	سفید، آبی، موشی (خاکستری)، سبز، قرمز، سرمه‌ای، سیاه، سبز ماشی، سبز پررنگ، ارغوانی، پوست‌پیازی، زرد خردلی، عنابی، قهوه‌ای، بنفش	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	ذرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر	۱۲۰ رک یا ۳۰ رج	اراک (جیریا)	این طرح که خاستگاه آن چهارمحال و بختیاری است، در منطقه‌ی فراهان و به‌طور خاص ساروق و جیریا و غیاث‌آباد بافته می‌شد.	

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقتباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)

	<p>اساس این نقشه به شکلی دیگر بوده و از جایی دیگر آمده است، اما استاد حیدرزاده آن را به شکل فعلی طراحی کرد و توسعه و رواج داد.</p>	<p>اراک (غیاث‌آباد)</p>	<p>۸۰ رک یا ۲۰ رج</p>	<p>ذرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر</p>	<p>نیم‌لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، آبی سبز، ماشی، سفید، قهوه‌ای سبز، عنابی، سرمه‌ای، پوست‌پیازی، زرد، صورتی، آبی فیروزه‌ای، سبز، عنابی، زرد، کرم، آبی آسمانی، سبز یشمی</p>	<p>ماهی حیدرزاده</p>
	<p>مرغ و ماهی زیرمجموعه‌ی نقشه‌ی ماهی است. خاستگاه آن مشخص نیست، اما از نقشه‌های رایج اراک در گذشته است.</p>	<p>اراک (غیاث‌آباد)</p>	<p>۱۲۰ رک یا ۳۰ رج</p>	<p>خُرک (ده‌گره بیست‌گره) ۱۳۰*۶۵ سانتی‌متر</p>	<p>نیم‌لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، آبی، سفید، سرمه‌ای، سبز ماشی، عنابی، قهوه‌ای، زرد، پوست پیازی، موشی</p>	<p>مرغ و ماهی</p>
	<p>خاستگاه این نقشه سراب اردبیل است که آقای مشایخی، از تولیدکنندگان فرش، آن را از سراب اردبیل به اراک آورد.</p>	<p>اراک (ساروق)</p>	<p>۱۶۰ رک یا ۴۰ رج</p>	<p>ابعاد بزرگ‌پارچه (۱۳ متر)</p>	<p>نیم‌لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>روناسی، آبی باز، سبز یشمی، آبی سبز، سرمه‌ای آبی فیروزه‌ای، قهوه‌ای، طلایی، خاکی، نارنجی، خاکستری، سفید</p>	<p>ماهی مشایخی</p>

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)							
	طراح این نقشه استاد فرهنگ مبینی بوده است.	اراک (جیریا)	۱۶۰ رک یا ۴۰ رج	ذرع و نیم ۱۰۴*۱۵۶ سانتی‌متر	نیم‌لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	سرمه‌ای، زرد، خردلی، سفید، قهوه‌ای روشن، پوست‌پیزی، سبز روشن، موشی، خاکی	فرهنگ (کتبیهی ترنج‌دار)
	طراح این نقشه استاد محمد آستانه بوده است.	اراک (فراهان - بادرستان)	۱۲۰ رک یا ۳۰ رج	ذرع و نیم ۱۰۴*۱۵۶ سانتی‌متر	نیم‌لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	سبز، زرد، پوست‌پیزی، مسی، قرمز، سفید، سرمه‌ای، خاکی، قهوه‌ای سیر و روشن، موشی	عبایی
	طراح و خاستگاه این نقشه مشخص نیست، اما قطعاً یکی از نقشه‌های وارداتی به نظام بافندگی اراک است.	اراک (جیریا)	۱۶۰ رک یا ۴۰ رج	ذرع و نیم ۱۰۴*۱۵۶ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	قرمز، آبی، سبز روشن، سبز سیر، پوست‌پیزی، سفید، سرمه‌ای، قهوه‌ای، عنابی، خاکی	داوری
	خاستگاه این طرح گویا منطقه‌ی هرسین و نواحی منتهی به تبریز بوده است.	اراک (جیریا)	۱۶۰ رک یا ۴۰ رج	ذرع و نیم ۱۰۴*۱۵۶ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	قرمز، خاکی، موشی، آبی، سیر و روشن، سبز سیر و روشن، سفید، سرمه‌ای، عبایی، قهوه‌ای سیر و روشن، پوست‌پیزی	ارسین

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقتباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)

	<p>در این نقشه، استاد ابراهیمی، طراح برجسته، بندهای منحنی و گردان را جایگزین فرم شاخه‌شکسته کرد.</p>	<p>اراک (ساروق)</p>	<p>۱۴۰ رک یا ۳۵ رج</p>	<p>ذرع و نیم ۱۰۴*۱۵۶ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، پوست پیازی، سرمه‌ای، قرمز، آبی، سبز روشن و سیر، عنابی، قهوه‌ای، پوست پیازی، مسی، سفید، زرد خردلی</p>	<p>مستوفی منحنی</p>
	<p>خاستگاه این طرح به‌طور دقیق مشخص نیست.</p>	<p>اراک (جیریا)</p>	<p>۱۴۰ رک یا ۳۵ رج</p>	<p>دو ذرع ۱۳۰*۲۰۸ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، آبی روشن، قهوه‌ای سیر و روشن، سفید، خاکی، سرمه‌ای، پوست پیازی، مسی، عیابی، موشی، سبز، سیاه، فیلی، صورتی</p>	<p>هفت درویش</p>
	<p>این طرح از نقشه‌های وارداتی است. خاستگاه و اصالت آن به اصفهان برمی‌گردد.</p>	<p>اراک (مهاجران)</p>	<p>۱۲۰ رک یا ۳۰ رج</p>	<p>دو ذرع ۱۳۰*۲۰۸ سانتی‌متر</p>	<p>نیم‌لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، آبی، سفید، زرد، سرمه‌ای، موشی، خاکی، قهوه‌ای روشن و سیر، کرم، مسی، سبز، سیر، عنابی، صورتی، سبز سنجدی، آبی نفتی</p>	<p>ظل السلطان</p>

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)

	<p>نقشه‌ی خورشیدی یکی از نقشه‌های وارداتی است که منشأ و خاستگاه آن مشخص نیست.</p>	<p>اراک (غیاث‌آباد)</p>	<p>۱۲۰ رک یا ۳۰ رج</p>	<p>پرده‌ای ۱۶۵*۲۶۵ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>پوست‌پیازی، سفید، قرمز، مسی، سرمه‌ای، قهوه‌ای سیر و روشن، موشی، سبز سیر و روشن، زرد خردلی، عنابی، سبز سیر، آبی سیر و روشن</p>	<p>خورشیدی</p>
	<p>مرغ ماهی‌خوار از نقشه‌هایی است که در اراک بسیار رواج دارد. این طرح اثر استاد ابراهیمی است.</p>	<p>اراک (فراهان)</p>	<p>۱۲۰ رک یا ۳۰ رج</p>	<p>خَرک ۱۳۰*۶۵ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، سفید، آبی، مسی، پوست‌پیازی، خاکی، زرد خردلی، سرمه‌ای، قهوه‌ای سیر و روشن، خاکی، موشی، عنابی</p>	<p>مرغ ماهی‌خوار</p>
	<p>طراح شناخته‌شده این نقشه استاد برجی است؛ اگرچه طراحانی دیگر هم این نقشه را به سلیقه‌ی خویش بازآفرینی کرده‌اند.</p>	<p>اراک (جیریا)</p>	<p>۱۸۰ رک یا ۴۵ رج</p>	<p>ذرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>پوست‌پیازی، سیاه، سفید، مسی، سرمه‌ای، آبی، سبز ماشی، قهوه‌ای سیر و باز، خاکی، صورتی، فیلی، سبز پُررنگ، کِرِم، قرمز</p>	<p>لُنگ دری</p>

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقتباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)

	<p>خاستگاه و طرح این نقشه مشخص نیست، اما استاد ابراهیمی این نقشه را احیا و بازآفرینی کرد و ترویج داد.</p>	<p>اراک (ساروق)</p>	<p>۱۴۰ رک یا ۳۵ رج</p>	<p>خَرک ۶۵*۱۳۰ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، سرمه‌ای، آبی، پُررنگ سفید، سیاه، پوست‌پیازی، مسی، خاکی، سبز ماشی، سبز پُررنگ، صورتی، فیلی، قهوه‌ای سیر و باز، آبی کم‌رنگ</p>	<p>جغرافیای قدیم</p>
	<p>این نوع طرح و نقشه اثر استاد داوود برجی است.</p>	<p>اراک (ساروق)</p>	<p>۱۲۰ رک یا ۳۰ رج</p>	<p>ذرع و نیم ۱۰۴*۱۵۶ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>آبی فیروزه‌ای، عنابی، سرمه‌ای، سفید، آبی، قهوه‌ای، صورتی، خاکی مسی، سیاه، آبی کم‌رنگ، قهوه‌ای کم‌رنگ</p>	<p>جغرافیای جدید</p>
	<p>طرح و نقشه‌ی انادری از گونه‌ی طرح‌های اقتباسی است که خاستگاه آن مشخص نیست.</p>	<p>اراک (خیرآباد)</p>	<p>۱۲۰ رک یا ۳۰ رج</p>	<p>ذرع و چارک ۱۰۴*۱۲۶ سانتی‌متر</p>	<p>نیم‌لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، قهوه‌ای، سفید، مسی، خاکی، سرمه‌ای، آبی، سبز، پوست‌پیازی، زرد خردلی، سبز برگ‌سنجدی، صورتی، سیاه</p>	<p>انادری</p>

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)							
	این طرح ابداعی طراحان اراک است، اما طراح اصلی آن مشخص نیست.	اراک (تبریزه)	۱۴۰ رک یا ۳۵ رج	دو ذرع ۲۰۸*۱۳۰ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	قرمز، سفید، مسی، سرمه‌ای، سبز ماشی، آبی کم‌رنگ، خاکی، قهوه‌ای سیر و باز، صورتی، سبز پُررنگ، زرد خردلی	گل زنبقی
	طرح و نقشه‌ی اطلسی کف‌ساده به‌طور غالب اثر استاد ابراهیمی است، اما دیگر طراحان نیز آن را طراحی کرده‌اند.	اراک (بادرستان)	۱۸۰ رک یا ۴۵ رج	دو ذرع ۲۰۸*۱۳۰ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	قرمز، پوست‌پیازی، مسی، سرمه‌ای، سبز پُررنگ، آبی کم‌رنگ، سبز کم‌رنگ، خاکی، سیاه، سفید، فیلی، قهوه‌ای سیر و باز، سیاه	اطلسی کف‌ساده
	یکی از نقشه‌های اراک است که در حال فراموشی است. اصل نقشه اقباسی است، اما معلوم نیست از کجا آمده است.	اراک (ساروق)	۱۶۰ رک یا ۴۰ رج	دو ذرع ۲۰۸*۱۳۰ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	سفید، قرمز، سبز ماشی، خاکی، سبز فیروزه‌ای، آبی کم‌رنگ، عنابی، قهوه‌ای سیر و باز، سبز پسته‌ای، زرد خردلی، آبی پُررنگ، سیاه، بنفش	اسلیمی بند رومی

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقتباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)

	<p>این طرح از طرح‌های استاد ابراهیمی است.</p>	<p>اراک (حسن‌آباد)</p>	<p>۱۶۰ رک یا ۴۰ رج</p>	<p>خرک ۶۵*۱۳۰ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، قهوه‌ای، سفید، فیلی، مسی، خاکی، سبز، سرمه‌ای، آبی کم‌رنگ، سبز، پوست‌پیزی، زرد خردلی، سبز برگ‌سنجدی، صورتی، سیاه، صورتی</p>	<p>تک‌بته</p>
	<p>خاستگاه نخستین آن مشخص نیست، اما به گواهی بازاریان احتمالاً طراح آن استاد ابراهیمی است.</p>	<p>اراک (بادرستان = بهدرستان)</p>	<p>۱۶۰ رک یا ۴۰ رج</p>	<p>ذرع و نیم ۱۰۴*۱۵۶ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>سفید، قرمز، سبز ماشی، خاکی، سبز برگ‌چناری، آبی کم‌رنگ، آبی فیروزه‌ای، سرمه‌ای، عنابی، قهوه‌ای فیلی، سبز پسته‌ای، زرد خردلی، آبی پررنگ، سیاه، بنفش، صورتی</p>	<p>انگوری</p>

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقتباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)							
	این طرح که مشهور به چگنی است، از نقشه‌های استاد چگنی طراح اراک است.	اراک (مشک‌آباد)	۱۶۰ رک یا ۴۰ رج	ذرع و چارک ۱۲۶*۱۰۴ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	مسی، آبی کم‌رنگ، سیاه، فیلی، خاکی، سفید، کرمی، قهوه‌ای، صورتی، سبز ماشی، سرمه‌ای، پوست پیازی، خاکستری پُرنَگ، زرد خردلی	چگنی
	این نقشه از طرح‌های جدید و کاری از استاد جاپلیان است.	اراک (غیاث‌آباد)	۱۶۰ رک یا ۴۰ رج	دو ذرع ۱۳۰*۲۰۸ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	مسی، صورتی، آبی پُرنَگ، عبایی، سفید، پوست پیازی، سبز سنجدی، سز یشمی، آبی فیروزه‌ای، قرمز، خاکستری، عنابی، سرمه‌ای، زرد خردلی	گل رز نیمه کف‌ساده
	این نقشه از طرح‌های جدید و تلفیقی استاد جاپلیان است.	اراک (سنجان)	۲۰۰ رک یا ۵۰ رج	دو ذرع ۱۳۰*۲۰۸ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	بنفش روشن، سفید، صورتی، کرم، مسی، پوست پیازی، آبی روشن، خاکستری، زرد، قهوه‌ای سیر و باز، سبز، سرمه‌ای، سبز سنجدی، پرتغالی	گل فرنگ اطلسی

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقتباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)

	<p>طرح گلدانی محرابی یکی از قدیمی‌ترین نقشه‌های استاد مهرجو است که به نام طراح مزین است.</p>	<p>اراک (خیرآباد)</p>	<p>۱۶۰ رک یا ۴۰ رج</p>	<p>ذرع و نیم ۱۰۴*۱۵۶ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>قرمز، پوست‌پیازی، صورتی، مسی، سرمه‌ای، سفید، سیاه، عبایی، قهوه‌ای سیر و روشن، فیلی، آبی سیر و روشن</p>	<p>مهرجو (گلدانی محرابی)</p>
	<p>این طرح با ساختار کلی گلدانی محرابی، یکی از قدیمی‌ترین نقشه‌های مرحوم سوارآبادی است که به نام استاد، معروف است.</p>	<p>اراک (ساروق)</p>	<p>۱۸۰ رک یا ۴۵ رج</p>	<p>خرک ۶۵*۱۳۰ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>آبی روشن و سیر، سفید، مسی، پوست‌پیازی، قرمز، گل‌بهی، سبز برگ‌سنجدی، قهوه‌ای سیر و روشن، کریم، سیاه، فیلی، عنابی</p>	<p>سوارآبادی (گلدانی محرابی)</p>
	<p>این طرح اقتباسی است که خاستگاه آن راور، یکی از کانون‌های بافت در منطقه کرمان است. طراح این نقشه مشخص نیست.</p>	<p>اراک (جیریا)</p>	<p>۱۸۰ رک یا ۴۵ رج</p>	<p>ذرع و نیم ۱۰۴*۱۵۶ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)</p>	<p>سفید، قرمز، فیلی، سرمه‌ای، سبز برگ‌سنجدی، قهوه‌ای، بادمجانی، خاکی، بنفش، آبی، مسی، پوست‌پیازی، سبز فیروزه‌ای، سبز ماشی، کریم، صورتی، زرد</p>	<p>راوری</p>

جدول شماره ۱: مختصات نقشه‌های جدید و وارداتی (اقتباسی) قالی اراک (سلطان‌آباد) (منبع: پژوهشگر)							
	این طرح در زمره طرح‌های وارداتی است که در گذشته در اراک بافته می‌شد. خاستگاه و طراح آن مشخص نیست.	اراک (ساروق)	۱۶۰ رک یا ۴۰ رج	شش متر ۳۰۰*۲۰۰ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	قرمز، سبز، سیر، آبی روشن و سیر، زرد، کرم، صورتی، سفید، قهوه‌ای، پرتغالی، سرمه‌ای، فیلی	کردستانی
	این طرح از نقشه‌های جدید استاد برجی است که به سفارش حاج حسن فراهانی، طراحی و تولید شده است.	اراک (فراهان)	۱۶۰ رک یا ۴۰ رج	دو زرع ۲۰۸*۱۳۰ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی‌بافت)	قرمز، مسی، سفید، سرمه‌ای، سبز، برگ‌سنجدی، قهوه‌ای، عنابی، کرم، سیاه، آبی، گل‌بهی، پرتغالی.	مهاجران جدید

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه‌ی کاوش نگارنده‌ی این پژوهش در موضوع طرح‌های وارداتی یا اقتباسی و همچنین طرح‌هایی جدید که توسط طراحان در چهل سال اخیر طراحی و عرضه شده، نشان می‌دهد که مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد (اراک) به‌رغم ترویج و بسط و توسعه‌ی نقشه‌های بومی و اصیل خویش و حفظ بومی‌گرایی و هویت‌مداری، به نوعی کانون احیا و بازآفرینی و ماندگاری بسیاری از طرح‌ها و نقشه‌های دیگر مکاتب، چه با اعمال تغییرات در ساختار و ترکیب‌بندی و رنگ‌بندی و چه بدون تغییر، بوده است و به جرأت می‌توان گفت که هیچ مکتب و کانون بافندگی در ایران به اندازه‌ی مکتب اراک این چنین سیالیت و انعطاب‌پذیری در ارتباط با پذیرش طرح‌ها و نقشه‌های بیرون از نظام بافندگی خویش، از خود نشان نداده است. طرح‌های وارداتی یا اقتباسی که با شیوه‌های مختلف و توسط طراحان و یا تولیدکنندگان بومی و غیربومی وارد جغرافیای بافندگی اراک شد، به‌سرعت دچار تغییر و تحول شد و در نهایت رشد و توسعه یافت و در عرض چند دهه در زُمره‌ی طرح‌ها و نقشه‌های بومی اراک شد؛ به‌گونه‌ای که آنها را می‌توان، فارغ از هر نگاهی، جزئی از هویت قالی اراک دانست. در این مقاله، ۳۱ طرح و نقشه از نقشه‌های جدید و مربوط به چهل سال اخیر که در نظام بافندگی اراک رایج شده، مورد بررسی و تحلیل و معرفی قرار گرفت که بخشی از این تحلیل در جدول شماره ۱ و بخشی نیز در جدول شماره ۲ آمده است؛ البته نقشه‌ها و طرح‌های امروزی در قالی اراک بسیار متنوع است، اما این تنوع غالباً در رنگ‌بندی و تغییر جزئی در ساختاربندی طرح و نقش است؛ طرح و نقشی که عمدتاً لچک و ترنج است که بیشتر با نام مهاجران شناخته می‌شود. در کنار تولید این نوع از طرح و نقش، بعضی از تولیدکنندگان به‌صورت محدود و البته با احتیاط، بعضی از نقشه‌ها و طرح‌های قدیمی‌تر را بی‌تغییر و یا با تغییراتی در ساختار نقشه، و مهم‌تر تغییر در رنگ‌بندی، تولید می‌کنند؛ چه اینکه در این فرایند سعی می‌کنند مؤلفه‌ها و ارزش‌های ذاتی را به‌صورت جدی و تا جایی که امکان دارد، رعایت کنند. از این تعداد، پنج نمونه دارای نقشه‌ی $\frac{1}{2}$ و هفده نمونه هم داری نقشه‌ی $\frac{1}{4}$ و پنج نمونه نیز دارای نقشه‌ی کامل یا سرتاسری بوده است. در جدول شماره ۲، چند مؤلفه‌ی دیگر از مختصات قالی اراک آورده شده است.

بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های اقتباسی (وارداتی) و جدید در ... | ۵۱

جدول شماره ۲: مختصات قالی‌های جدید و وارداتی (اقتباسی) در شش مؤلفه‌ی ابعاد، نوع، عنوان، اندازه‌ی نقشه، ساختار نقشه، رنگ‌بندی (منبع: پژوهشگر)						
ابعاد (تعداد)	خرک	ذرع و چارک	ذرع و نیم	دو ذرع	پرده‌ای	بزرگ پارچه
	۵	۲	۱۱	۸	۱	۱
نوع نقشه (تعداد)	وارداتی (اقتباسی)			جدید (کار طراحان بومی)		
	۱۰			۲۱		
عنوان نقشه	انواع لچک و ترنج، سوارآبادی، مهرجو، مستوفی منحنی، عقابی، گل فرهنگ، اطلسی، گل رز نیمه کف‌ساده، چگن، انگوری، تک‌بته، گل زنبقی، اطلسی کف‌ساده، جغرافیا، لنگ دری، مرغ ماهی خوار، داوری، مستوفی منحنی، عقابی، کتیبه ترنج‌دار، ماهی حیدرزاده، مرغ و ماهی					
اندازه‌ی نقشه (تعداد)	$\frac{1}{4}$		$\frac{1}{2}$		کامل (سرتاسری)	
	۱۷		۵		۶	
ساختار نقشه	لچک و ترنج، لچک و ترنج کف‌ساده، ترنج کتیبه‌دار، ترنج کف‌ساده، افشان، تصویری، محرابی گلدانی، ماهی درهم، ترکیب‌بندی حلزونی، گلدانی کف‌ساده، تک‌بته، خشتی، مرغ ماهی خوار، ترکیب‌بندی حلزونی					
رنگ‌ها	رنگ‌های به‌کاررفته در قالی اراک به‌ویژه در چهل سال اخیر همگی از نوع شیمیایی با کیفیت و ثبات بالاست.					

نتیجه‌گیری

از آنجایی که درباره‌ی مکتب قالی‌بافی اراک، منبع یا منابعی جامع و کامل تاکنون به نگارش درنیامده است، این مقاله خود علاوه بر تازگی و بدیع بودن در موضوع، نخستین منبع مشخص و جامعی است که به‌طور اختصاصی درباره‌ی قالی اراک و به‌طور خاص طرح و نقشه‌های وارداتی (اقتباسی) و جدید در این مکتب در چهل سال اخیر، به نگارش درآمده است. اراک یا سلطان‌آباد، یکی از مهم‌ترین قطب‌ها و کانون‌های بزرگ بافندگی ایران است که به‌طور رسمی از اواسط قرن نوزدهم میلادی، همزمان با عصر قاجار، و به همت تجار تبریزی (خرید و جمع‌آوری قالی‌های کهنه و قدیمی و عرضه‌ی آنها به بازار آمریکا و اروپا) به سپهر جهانی قالی وارد شد. از آن پس شهرت قالی‌های اراک (فراهان و ساروق) آغاز شد و تا جایی پیش رفت که صاحب‌نامان جهانی شد؛ اما قالی اراک در کنار این شهرت، از لحاظ قرارگیری در انزوا - که خود معلول عواملی مختلف همچون بی‌توجهی تولیدکنندگان و صادرکنندگان به امر کیفیت و سلیقه‌ی مصرف‌کنندگان و همچنین تحریم‌های صورت‌گرفته در این حوزه است - و محرومیت از حوزه‌ی پژوهش و معرفی این مکتب و تولیدات آن در ابعاد مختلف، در زمره‌ی یکی از قطب‌ها و کانون‌هایی است که از منظر اصالت و خاستگاه طرح و نقش، ابهامات، پیچیدگی‌ها و سؤالاتی متنوع را برای مخاطب به وجود می‌آورد؛ از این‌روست که به‌راحتی و با اطمینان نمی‌توان راجع به خاستگاه، اصالت و طراح نخستین طرح و نقشه‌های آن، سخن گفت.

موقعیت مطلوب اراک از لحاظ حُسن هم‌جواری با مرکز و شاهراه مهم ارتباطی به چهار جهت و همچنین شهرت جهانی در تولید قالی‌های باکیفیت و مورد استقبال جامعه‌ی جهانی، باعث شد که تولیدکنندگان قالی از مناطق مختلف به اراک هجرت کنند و با آوردن طرح‌ها و نقشه‌های مناطق دیگر به این شهر، باعث بسط و ترویج آنها شوند؛ به‌گونه‌ای که امروزه این نقشه‌ها چه بی‌تغییر و چه با تغییر در ساختار و خلق نقشه‌ای با اقتباس از آن، بخشی از هویت و نظام بافندگی اراک به شمار می‌رود. یقیناً تعداد این طرح و نقشه‌ها بسیار فراوان بوده است؛ اما در حال حاضر از لحاظ استحاله و تغییر ساختار، تعدادی اندک از

آنها باقی مانده است که در این مقاله معرفی و تحلیل و بررسی شدند.

قالی اراک در حال حاضر در وضعیت رکود و سردرگمی به‌سرمی‌برد و از آنجایی که در انزواست و ارتباطی درخور، به‌جز موارد استثنا، با بازار جهانی ندارد، صرفاً تولیداتی معمولی و تکراری برای جامعه و بازار داخل (مصرف درون‌استانی) دارد. مهم‌ترین نکته‌ای که در این باره می‌توان گفت این است که بخش اعظم قالی‌های موجود در بازار اراک و حتی تولیدات آن، قالی‌هایی با نقشه‌های تبریز، بیجار، بیرجند، چهارمحال و بختیاری، کرمان، کاشان، قم، زابل، ساوه و... است. در واقع نظام بافندگی اراک در طول چهل سال اخیر دچار آشفتگی و اختلاط انواع طرح‌ها و نقشه‌های متنوع و بی‌شماری است که اصل آنها وارداتی و اقتباسی است که با تغییر و تحولاتی به‌صورت نقشه‌ای جدید درآمده است؛ البته ذکر این نکته هم ضروری است که تعداد اندک طراحان اراکی و به‌تبع آن، عرضه‌ی اندک و محدود طرح‌ها و نقشه‌های متنوع نیز خود یکی از دلایل ورود دیگر نقشه‌ها به این منطقه بود. علاوه بر آن، طراحان بومی نیز طرح‌ها و نقشه‌هایی ابداعی را، چه بر اساس طرح‌های قدیم و چه بر اساس خلاقیت و ابتکار خویش، طراحی و عرضه کردند. آنچه پیرامون طرح و نقش قالی اراک حائز اهمیت است، این است که مکتب قالی‌بافی اراک، از دیرباز تاکنون به‌رغم بهره‌مندی از طرح‌های ابتکاری و خلاقانه‌ی هنرمندان بومی، محمل و آوردگاهی برای توسعه و ترویج، احیا و بازآفرینی نقشه‌های دیگر مکاتب و کانون‌ها توسط طراحان بومی اراک بوده است؛ به‌گونه‌ای که امروزه آنها بخشی از هویت بافندگی مکتب قالی‌بافی اراک به‌شمار می‌رود. در پایان خالی از لطف نیست که در این اوضاع آشفته و مخلوط‌کردن نقشه‌ها و زوال هویت آنها، به پدیده‌های نامیمون نقشه‌های کامپیوتری هم اشاره شود؛ چیزی که بیشتر ره‌آورد زیاده‌خواهی و طمع و راحت‌طلبی بوده تا رسیدن به سود سرشار از راه منطقی و خردمندی. نقشه‌های کامپیوتری که امروزه به‌طوری گسترده نیز فراگیر شده است، به تدریج جای طراحی‌های سنتی و بومی را که محصول دست‌های توانمند استادان بود، گرفته است. یکی از دلایلی که پیروان این پدیده عنوان می‌کنند، تنوع در رنگ‌بندی و رنگ‌پردازی این نوع نقشه‌هاست که به مدد کامپیوتر و نرم‌افزار اتفاق می‌افتد؛ اما در قبال این نوع نگاه باید گفت مگر از پس قرن‌ها تا عصر حاضر قالی

دست‌بافت ایرانی محروم از تنوع رنگی و پردازش رنگی بوده است که این چنین بر خیل عظیم طرفداران آن افزوده می‌شود؟ چه کسانی و چه تعداد از رنگ‌پردازی آن ناامید و مأیوس بوده‌اند؟ چه اینکه همین دغدغه‌ی تنوع و فزونی رنگ‌ها را نیز با همان شیوه‌ی سنتی بر مدار خلاقیت و نبوغ، همچون گذشته می‌توان رفع و رجوع کرد. طرح‌ها و نقشه‌های اصیل ایرانی در هر منطقه سزاوارتر از آن است که دستمایه‌ی نابخردی و جولان توهم بعضی افراد محروم از بینش و حکمت قرار گیرد.

منابع و مآخذ

- ادواردز، سیسیل، (۱۳۶۸)، *قالی ایران*، ترجمه‌ی مهین‌دخت صبا، تهران: انجمن دوست‌داران کتاب.
صوراسرافیل، شیرین، (۱۳۷۲)، *غروب زرین فرش ساروق*، تهران: مؤلف.
فونتن، پاتریس، (۱۳۷۵)، *قالی ایرانی یا باغ همیشه‌بهار*، تهران: معین (انجمن ایران‌شناسی فرانسه).
هانگلدین، آرن، (۱۳۷۵)، *قالی‌های ایرانی*، ترجمه‌ی اصغر کریمی، تهران: فرهنگسرای یساولی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی